

PÉTER KATALIN

A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján

I. A probléma

Károlyi Gáspár 1563-ban az „írásértésnek bölcsessége” mellett „az külső dolgokban való bölcsesség”, valamint „sok és új találmányok” „bősége” miatt érezte a maga korát különlegesnek.¹ Apáczai Csere János 1656-ban tett nyilatkozata szerint a magyarországi gyermekek „a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és felnőtten soha világosságot és a haza hasznát nem látják”.²

Két szellemi kiválóság, mindkettő hallatlanul nagy tekintély a kortársai között, a nemzetközi és a hazai viszonyok egyaránt biztos ismeretében homlokegyenest ellenkező ítéletet mond műveltségi állapotainkról. Túloznak persze valószínűleg mind a ketten, és talán az ő véleményük fejezi ki a legnagyobb ellentmondást, általában mégis jellemző az állásfoglalásuk.

A 16. század szellemi emberei a fizikai pusztulás viszonyai között is rendszerint jól érzik magukat Magyarországon, a következő évszázad békéjében szinte valamennyien panaszkodnak a sivárság és a környezet értetlensége miatt. A hangulatváltozást jól mutatja az első bibliafordítók könnyedségével szemben a 17. századi nyelvűművelők szorongása is. Sylvester János büszke természetességgel alkotta meg „Istennek immár magyar nyelven is olvasható igéit”,³ Geleji Katona István és Medgyesi Pál heves vitát folytat a fordítás helyes szabályairól. A tanakodás tovább tart, mint annak idején Károlyi Gáspárék munkája a teljes Biblia átültetésén. A 16. századiak büszkéek voltak az anyanyelvükre, mert mindent ki tudtak vele fejezni; a későbbiek nem érzik eléggé hajlékonyak. Mintha csak úttörők lennének, maguk akarják általános használatra alkalmassá tenni.

Az értelmiség hangulatát a művelődési állapotok tekintetében rendszerint biztos jelzésnek lehet venni; Károlyi, illetve Pápai Páriz véleménye pedig éppen különös figyelmet érdemel. Meg kell állni mellettük nemcsak azért, mert olyan tekintélyes kiválóságok, hanem elsősorban az a tény késztet megfontolásra, hogy a vallomásaik régóta lappangó gyanút erősítenek meg.

A gyanakvást az „elkanyarodás”-ról szóló állításával a gazdaságtörténet keltette. Mert ha a művelődés valóban a gazdaság adta lehetőségek alapján alakul, akkor azok szerint a 17. század művelődési viszonyai Magyarországon nem képezhetik egyszerűen a

¹ *Károlyi Gáspár*: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjének okairul. Debrecen, 1563. 159.

² *Apáczai Csere János*: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról. Kiadta Szigethy Gábor. Budapest, 1981. 3.

³ Uj testamentum magyar nyelven. Fordította Sylvester János. Újsziget, 1541. A IV. 2.

korábbiak folytatását. A gazdaságtörténet azt állítja, hogy a nyugat-európaival sokáig nagyjából párhuzamos hazai fejlődés valamikor a századfordulón megváltozott. A 16. század utolsó harmadában még mindennek a csírája megvolt, de az 1600-as esztendőkkel kiderült: Magyarország a nemzetközi munkamegosztásban hátrányos pozícióba, az agrártermelők csoportjába került.⁴

Ha ez így van, akkor valamilyen változásnak nagyon valószínűleg a művelődés viszonyaiban is vége kellett mennie; Károlyi és Pápai Páriz véleménykülönbsége két művelődéstörténeti korszak különbözőségét jelezheti.

A nagy európai munkamegosztás létrejöttéből fakadó művelődéstörténeti következményeket eddig nálunk csak az irodalomtörténet vette tudomásul. A kultúra alakulásában külön korszakot jelentő és az egész Európában érvényesülő barokk fogalmának marxista értelmezését éppen ezekre építette fel.⁵ A magyar irodalom barokk sajtóságai következetes elemzését is elvégezte.⁶ A kultúra teljességét összefoglaló művelődéstörténeti feltárás azonban sem erről az időszakról, sem az előzőről nem készült, természetesen hiányzik ilyen módon még az összehasonlítás kísérlete is. A gazdaságtörténet állításaiban rejlő problémát, tehát azt, hogy a hazai művelődés állapota valamilyen, feltehetőleg hátrányos módon megváltoztak-e a gazdasági viszonyok előnytelen fordulatával párhuzamosan, senki nem vizsgálta.

A közelítés kísérlete

A műveltség valamennyi elemére vonatkozóan ezt a munkát, a dolgok természete miatt, valószínűleg nem is lehet soha elvégezni. Nyilvánvaló, hogy a művelődés jórészt számokkal ki nem fejezhető jelenségei egyszerűen összehasonlíthatatlanok. A kutatások mai állása mellett pedig még a numerikusan megfogható tényezők közül is csak egynél látszik az összevetés kísérlete reményteljesnek. Nevezetesen a Magyarországon kiadott nyomdatermékeket lehet a Régi Magyarországi Nyomtatványok eddig elkészült két kötete alapján a számuk, valamint a témájuk szerint pontosan megvizsgálni.⁷

A lehetőség egyedülálló. Egyetlen országban sem készült eddig a teljes nyomdatermelésről kézikönyv. Így az RMNY adataiból nyert tények tulajdonképpen zavarba ejtőek, mert más kultúrák hasonló jellegű tényeinek hiányában semmilyen európai összképbe nem illeszthetők. Mégis, a nagy műben feltárt anyag szinte kényszeríti az embert; egyszerűen képtelenség az RMNY elemzését nem elvégezni.

A kutatás tárgyát azonban a kézikönyv kínálta lehetőségnél szűkebben jelöltem ki: az RMNY feltűnteti a külföldön megjelent magyar nyelvű nyomtatványokat is, ezeket

⁴ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, 1963., a legteljesebb megfogalmazása.

⁵ *Klanczay Tibor* Bevezetése a barokk irodalom fejezetéhez. A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 113–121.

⁶ Uo. 123–617.

⁷ Régi Magyarországi Nyomtatványok I. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Budapest, 1971.; II. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. Budapest, 1983. (A továbbiakban RMNy.) A szövegben nem hivatkozom esetenként az RMNy számaira, mert kitűnő mutatóival minden állításom ellenőrizhető.

azonban a számításoknál figyelmen kívül hagytam. Az eljárás oka az, hogy a magyarok mellett egyelőre nem ismerjük pontosan a többi nép képviselőinek külföldön kiadott anyanyelvű munkáit.⁸ Minthogy pedig az akkori Magyarország lakóinak, éppen a 16. század elejétől emelkedően, mind nagyobb százaléka nem magyar, a kép torz lenne csak a magyarok bevonásával és a többiek külföldi tevékenysége nélkül. A táblázatokban tehát – jobb megoldás híján – a külföldi megjelenések egyik néptől sem szerepelnek.

Az „anyanyelvű” megjelölés pedig az összes magyarországi anyanyelvet együtt jelenti; csak egyes esetekben jelzem a pontos hovatarozást. Mutatis mutandis ugyanez a helyzet az egyházak nyelvénél is: nemcsak a latint vettem figyelembe, hanem az ó-egyháziszlávot is, a „holt nyelv” megjelölés tehát a kettőt együtt jelenti. Végül: a „teológia és egyházi célú munkák” rovatban a katolicizmus és a protestantizmus művei mellett a keleti ortodoxiától származók is ott vannak.

Tisztában vagyok természetesen azzal, hogy az összes magyarországi nyomdatermék adatai sem adnak a kultúra teljességéről tájékoztatást. Csupán a szellemi műveltség bizonyos összetevőire utalnak, az anyagi kultúráról pedig a könyvkiadás számai nem árulnak el semmit.

Nem mintha maguk a könyvek is hallgatnának az anyagi műveltséget illetően. Maga a létezésük is világos jele annak, hogy a kor nagy technikatörténeti forradalma, a modern nyomtatás nem kerülte el a háborúban vergődő országot. Mohács után három évvel jelent meg az első 16. századi könyv, majd tovább is: egyre emelkedő számban adnak ki különböző nyomtatványokat. Az évi megjelenések átlagát mutató számok azonban nem jellemzik a technikai színvonalat, mert ilyen szempontból egyszerűen nem lehet átlagot megállapítani. Óriásiak az egyes műhelyek közötti eltérések.

Rögtön a magyarországi könyvnyomtatás kezdetén áll például Honter János 1539-ben indult brassói vállalkozása; betűtípusainak szépségét és az illusztrációi tökélyét egyetlen európai műhely sem múlta felül. Minden terméke egy-egy műretek. De a Honterével egyidőben működött a sárvári nyomda is, a munka technikai részét illetően elképesztő felületességgel.⁹

Általában, mint Európában mindenütt, az iparfejlődés kezdeti szakaszának állapotai jellemzőek: a termékek színvonala a vállalkozó egyéni képességeitől és lehetőségeitől függ. Csak egyetlen szempontból van az akkori nyomdák között hasonlóság: a mi fogalmaink szerint hallatlan gyorsasággal dolgoznak. Károlyi Gáspár például a „Két könyv” ajánlását 1563. december 25-én keltezte, és a mű – igaz, eléggé gyatra színvonalon – még ugyanabban az évben meg is jelent.

Az anyagi kultúráról nyújt továbbá tájékoztatást nem egy nyomtatvány tartalma, a szöveg vagy az illusztrációi. Így megint csak Honter említendő első helyen, aki *Rudimenta cosmographica* című művével minden idők legsikeresebb hazai szerzője, a könyv negyvennél több újranyomásban vagy új kiadásban jelenik meg Európa-szerte. Számos térkép mellett a térképkészítés műszereit és a használatukat is bemutatja; a műszaki dokumentáció ezzel a könyvvel jelent meg Magyarországon. Azután Báthori Kristóf

⁸ Az RMNy az elődjéhez, *Szabó Károly*: Régi magyar könyvtár I–II. Budapest, 1879–1885-höz képest annyi változást tüntet fel, hogy egyszerűen az előzmények alapján nem lehet ezekre következtetni.

⁹ Varjas Béla tanulmánya az Újszövetség hasonmás kiadásában. Budapest, 1960.

fejedelem híres itáliai orvosa, Marcello Squarcialupi jelentet meg Kolozsvárott egy Cercel vajdának ajánlott művet a forrásvizek eredetéről. Szövege és az illusztrációi európai összehasonlításban is a tudományos hidrológia legelső terméséhez tartoznak. Ezek mellett számtalan nyomtatvány, elsősorban sok kalendárium tartalmaz a művelődéstörténetben jól hasznosítható képeket.

A nyomtatásban megjelent munkák ilyen szórványos értesítései azonban, bármilyen értékesek is önmagukban, nyilvánvalóan semmilyen szempontból nem nyújtanak alapot az anyagi kultúra módszeres vizsgálatához.

Hosszasan lehetne azután még tovább is sorolni, hogy mi mindenről nem adnak felvilágosítást a Magyarországon megjelent nyomtatványok adatai. Az érvényességüket korlátozó szempontok részletes leírása helyett azonban álljon itt az, amit kétségtelenül jelentenek: ezek a nyomdatermékek a szellemi műveltség legegyszerűbben megszerezhető hordozói Magyarországon.

Bizonyosan jelzik az írott szóval élők szellemi műveltségének legelső színvonalát, és nagyon nagy valószínűséggel mutatják az átlagos olvasói igényeket is. Az alkotók és a szellemi elit oldaláról azonban nagyon keveset árulnak el. A fennmaradt könyvtárjegyzékek azt mutatják ugyanis, hogy a magas szellemi igényűek külföldről is sokat vásároltak, és nyilvánvalóan rengeteg irodalom, talán tudomány is maradt kézírásban. A nyomtatásban kiadott irodalom viszont bizonyosan eljutott a közönséghez. Ilyen a könyvek termézete: ha megjelentek, megveszik és valaki el is olvassa őket. Lehetetlen feltételezni, hogy éppen a 16. és a 17. században másként lett volna.

A számok szerint tehát két jelenségcsoporthot lehet tanulmányozni. Az egyik a közönséghez bizonyosan eljutó műveltség szerkezete. A másik a közönség, amely ezzel a közelitással arc nélküli massa marad ugyan, mert személyes összetételét csak minden egyes könyvpéldány bejegyzéseinek vizsgálata tisztázhatná, az egész tömeg összetétele azonban nagy valószínűséggel meghatározható.

Az összes nyomdatermék adataiból készült táblázatok tehát körülbelül az átlag igényeiről és a közönségnek *nem* a szellemi elithez tartozó részéről vallanak.

Az írott szóval élő műveltség legalacsonyabb fokozatát azonban az összes nyomtatvány adatai nem fogják meg. A művelődéstörténetre tekintő hagyományos szemlélettel a szellemi műveltség alsó határa adódhatna a kalendáriumokból és a szépirodalomból, egyszerűen azért, mert ezek tartalmát szoktuk a tudományoknál alacsonyabb rendűnek tartani. A 16. század valóságában azonban a kalendárium még nem feltétlenül a szélesebb közönségnek szánt műfaj, a szépirodalomban pedig még nincs limonádé.

Ilyen módon a szellemi műveltség alsó határát a kiadványok formája szerint határozta meg. A nyolcadrétűen harminc lapos vagy ennél vékonyabb nyomtatványok, illetve a még kisebb, tizenhatod formátumú nyomdatermékek külön táblázatokon is szerepelnek. Ezeket tekintem hordozónak a szellemi műveltség legelső fokozatán. Vagy talán: ezekről lehet feltételezni, hogy a legszélesebb közönségnek szánták őket.

II. Három szakasz

A vizsgálatot 1529 és 1635 között, három időegységre bontva végeztem el. A kezdés dátuma természetesen adódik; akkor jelent meg az első 16. századi könyv Magyarországon. A befejezés véletlen, egyszerűen azért kellett választani, mivel az RMNY

1635-tel zárja az eddig leírt anyagot. Minthogy azonban ehhez az időponthoz közel több szempont is periódushatárt jelöl ki, a kézikönyv nagyon szerencsésen vágja éppen itt el a kutatást.

Az irodalomtörténet 1640-nel zárja a reneszánsz válságának, illetve a barokk kezdeteinek szakaszát, a gazdaságtörténet szerint körülbelül a 17. század derekán vált nyilvánvalóvá Magyarország hátrányos gazdasági besorolódása.¹⁰

Az 1529 és 1635 közé eső időszak tehát – minthogy a hitújítás első tünetei a városokban az 1520-as esztendők során jelentek meg – körülbelül a reneszánsznak a reformációval induló szakaszát jelenti, valamint az átmenet időszakát, de mindenképpen a barokk uralkodóvá válása előtti időt. A gazdaságtörténettel közvetlenül párhuzamba állítva pedig végigkíséri néhány évtizeden át a nyugat-európaihoz még hasonló fejlődés szakaszát, majd magába foglalja a kritikus századfordulót, gyakorlatilag egészen az új helyzet nyilvánvalóvá válásáig nyújt bizonyos művelődéstörténeti tényeket. Ideális alapot ad az összehasonlításra.

Az egész hosszú időszakban 1571 és 1601 adja a belső tagolást. Ugyancsak mind a gazdaságtörténetben, mind az irodalomtörténetben jól bevált periódushatárok. Az 1570-es évektől körülbelül a századfordulóig tart Magyarországon a nagy mezőgazdasági konjunktúra előnyös hatása, és körülbelül a század három utolsó évtizedére esik a reneszánsz irodalom fénykora.

A fordulatokat ezek szerint a két kiválasztott év, 1571 és 1601 csak pontosabban datálja, de nincs mit indokolni rajtuk. Csupán az a feltűnő jelenség kíván említést, hogy a könyvkiadás, mintha csak tudná, mihez kell igazodni, pontosan követi ezt a beosztást. Az RMNY szövegét áttekintve nem lehet nem észrevenni 1571 és 1601 jelentőségét. Még akkor is ezeken a pontokon jelölné ki az ember az időhatárokat, ha soha nem hallott volna ilyesmiről, mert a pusztá olvasmányélmény érzékelteti őket.

1571 jelentőségét először is az a tény emeli ki, hogy körülbelül erre az esztendőre datálhatóan egyszerre öt szépirodalmi munka hagyja el a nyomdákat. Korábban ilyen egyetlen évben sem fordult elő; a 16. század során később is igen ritkán lesz egyidejűleg együtt ennyi szórakoztató olvasmány. Figyelemre méltó továbbá: az 1571-es év szerzői között ott van minden idők egyik legolvasottabb magyar szépírója, Ilosvai Selymes Péter és ugyancsak az egyik máig legnépszerűbb főszereplő, Mátyás király. Ami pedig az olvasmányélményt illeti: ez az év határozottan felüdülést jelent.

A régi magyarországi nyomtatványok leírásait ugyanis csak a legelején érdekes olvasgatni, de később egyenesen nyomasztóvá válnak. A kezdeteknél változatos témák, sokszor váratlanul előbukkanó szerzők, megkapóan fogalmazott címek bűvölnek el, aztán, hamarosan minden egyhangú lesz. Teológiai téma követ teológiai; Melius Juhász Péter és Dávid Ferenc neve fordul minduntalan elő; a címek egyre hosszabbak, és még magyarul is csak nehezen érthetők. A mélypont talán az 1568-as esztendő, amikor is 18 vallásos vitairat címe zsúfolódik össze.

És amikor az embernek már az az érzése, hogy képtelen még egy teológiai munka leírását végigolvasni, 1571-ben elébe kerül a kedvesen idéltlen fogalmazás: „Szép jeles históriás ének a felséges Mátyás királynak jeles viselt dolgairól, életéről, vitézségéről, mind

¹⁰ A periodizációnál itt és alább *Pach Zsigmond Pál* i. m.-re és *A magyar irodalom történeté-re* utalok.

Bécs megvételeiglen.” Ettől kezdve pedig már megint hosszan, élvezetes olvasmányt nyújt az RMNY; minden harmadik leírása érdekes, mert szépirodalmi munkát mutat be.

1601-gyel viszont éppen ellenkező a helyzet; az olvasmányosság, mintha elválták volna, itt megszakad. 1599-ben még volt egy oktató-mulattató ének, aztán egy asszonyi hiúságot csúfoló feddőének; igaz, több teológiai munka között. 1600 termése pedig feltűnően kevés, de egy személyes elmélkedést szolgáló szép kis könyvet is tartalmazott. Az 1601-es anyag viszont nagyon sok, de igen egyhangú: négy kalendáriumot és gyászversek három gyűjteményét írja le, ezek mellett van három teológiai munka, három szövegkiadás és egy latin nyelvtan. Ráskai Gáspárnak még az előző időszakból ismerős Vitéz Franciskó-ját alig lehet a nagy komolyságban észrevenni. A továbbiakban aztán Franciskó olyanná válik, mint valami szép emlék; hosszú oldalakon át alig akad párja. Feltűnően kevés, jóformán nincs szépirodalom.

1601 után megint az egyhangúság érzése lesz úrrá az emberen az RMNY olvastán. Naptár követ naptárt; törvényszövegek kerülnek minduntalan elő, és mindent eláraszt a gyászversek és más alkalmi költemények kimondhatatlan bősége. Az előző időszak után ennek a termésnek az áttekintése olyan benyomást kelt, mintha nem is azonos kultúra műveiről lenne szó; a folytonosság érzését csak a korábbi szerzők gyakori előfordulása tartja ébren. Néhány teológusén kívül alig olvasható 1601 és 1635 között olyan név, ami a 16. századból ne lenne már ismert.

Az olvasmányélmény nyomán támadt és talán túlságosan is szubjektívnek tűnő ítéletet a számok pontosan igazolják: 1529 és 1635 között három egymástól sok szempontból különböző időszak képét rajzolják ki. Az első a kezdet lendületével még a teológia jegyében áll, a második a sok irányú szellemi pezsgés tüneteit mutatja, a harmadik bezárult minden újdonság elől.

A felfutás: 1529–1570

Az első időszak számaira (1/1; 2/1. tábla) csak rá kell nézni, és kiderül, hogy ez az anyag főképpen értelmiségieknek készült: az egész háromnegyed része el sem olvasható a holt nyelvek ismerete nélkül. De talán még inkább tudósokra utalnak maguk a témák: a megjelent munkák 93%-a tartozik valamilyen tudomány kategóriájába. A teológia mellett a szövegkiadás és nyelvészet nagyon jelentős: az összes mű 24%-a. A más tudományok viszont alig tesznek ki 8%-ot. Mindent elborít a teológia és egyházi célú nyomtatványok együttese, a maga összesen 60%-ával.

Ebben az időszakban nem végeztem el a teológia felekezetek szerinti bontását, mert a hitújítás első szakaszában az egyes irányzatok még nem válnak el élesen egymástól. Kétségtelenül a reformációhoz csatlakozott szerzők vagy vállalkozók is adnak ki régi, tehát katolikus egyházatyákat. De még inkább megnehezítené a bontást az a körülmény, hogy az első és humanistának tekintett bibliafordításokat nem lehet felekezet szerint besorolni. Mert ha szigorúan vesszük, Sylvester János katolikus, a szép kis képekkel díszített, népkönyvnek is beillő Újszövetsége mégis a reformáció első termékei közé tartozik Magyarországon.

Ilyen módon ebben az időszakban csak a keleti ortodoxia hovatartozása végig egyértelmű: 1529 és 1570 között 11 műve jelent meg, 4 románul, 1 kétnyelvű kiadásban,

a többi ó-egyháziszláv. A protestáns-katolikus felosztást viszont csak az 1540-es évek végétől lenne célszerű elvégezni, minthogy azonban katolikus munka ekkor nem jelent meg, az 1571 előtt kiadott teológiai és egyházi célokat szolgáló művek óriási nagy többsége protestáns. Ide sorolom azokat a felekezeti műveket is, amelyek akkor a reformációhoz csatlakozottnak tekintették magukat, tehát az egyetlen Magyarországon megjelent anabaptista munkát és a szentháromságtagadók műveit.

Mindezzel, a teológiával, a szövegkiadással és a más tudományokkal szemben elenyészően kevés a többi rovat, összesen nem egész 8%. Ez a részesedés alacsony, a lényeges azonban az, hogy itt áll egyáltalán. Világosan arra utal ugyanis: a nyomtatványok használói között – akármilyen csekély számban is – vannak az értelmiség körén kívül állók. Ugyanezt mutatja az anyanyelvű munkák jelenléte minden kategóriában, kivéve természetesen a szövegkiadásokat. Nyilvánvalóan olvastak tudományokat olyanok is, akik jöllehet az iskolában biztosan tanultak latint, felnőtt korukban már nem voltak urai a nyelvnek.

Az értelmiségen kívül álló közönség összetételét a számok nem tükrözik, de az egyes művek ajánlásai, részben név szerint, részben csak a társadalmi helyzetükre utalóan megnevezik őket; az egyszerűen „minden jámbor olvasónak” jellegű dedikáció, mint Sztárai Mihálynál 1566-ban, szintén nem ritka.

A dedikációk persze főként a patrónusokat nevezik meg, de éppen az ilyen általános érvényű, „minden olvasónak”, „az jámbor keresztényeknek” szóló ajánlások figyelemzavaróak a lehetséges kivételekre. Egyes esetekben bizonyosan a feltételezett olvasókat nevezik meg a szerzők vagy a könyvnyomtatók. Továbbmenve: a mecénások talán maguk is elolvassák a könyveket. Ilyen értelemben lehet az ajánlások mögött nemcsak a költségek viselőit, hanem az olvasókat is sejteni. A bizonytalan kört jelölő dedikációkat végül is elhagytam; csak az olvasók társadalmi helyzetére utalókat sorolom fel.

Honter egy szövegkiadást 1539-ben Izabella királynénak ajánl. Heltai Gáspár a részsegről szóló dialógust 1552-ben az előkelő erdélyi úrnak, Kendy Antalnak dedikálja. Ugyanő egy évvel később egy személyes elmélkedésre szolgáló könyvecskét Báthori Annának, a hatalmas Báthori család egyik tagjának ajánl. Wagner Bálint 1555-ben a brassói városi bíró fiának, Bengner Jánosnak címezi az egyik szövegkiadását. Csabai Mátyás 1555-ben az Eger dicsőséges védelméről írt éneket Ruzskai Dobó Istvánnak ajánlja, aki ekkor már erdélyi vajda. Siegler Mihály szebeni tanár egy pedagógiai munkát a szebeni városi bíró fiának, Bomel Tamásnak dedikál. Ismeretlen szerző 1558-ban Csáky Mihálynak, János Zsigmond kancellárjának címezi Izabelláról és a királyról szóló énekét. Dávid Ferenc 1558-ban, majd később is, többször János Zsigmondnak ajánl. Huszár Gál a prédikációit 1558-ban Miksa főhercegnek dedikálja. Sztárai Mihály egyik drámáját ugyanő 1559-ben a következő címmel adja ki: „A semnici, kremenci és beszercei bölcs tanácsoknak és mind az egész Magyarország bányáin lakozó Krisztus híveinek.” Heltai Gáspár 1560-ban először, majd többször is János Zsigmondnak ajánl. Melius Juhász Péter 1561-ben a prédikációi előszavát „a magyarországi és árus népeknek” címzi, egy másik kötetet ugyanakkor a „debreceni tanácsnak”. Ugyancsak 1561-ben ajánl Heltai Gáspár egy magyar Újszövetséget Nádasdy Annának, Majláth István erdélyi vajda özvegyének. Melius Juhász Péter az Arany Tamás ellen írt munkáját 1562-ben Enyingi Török Jánosnak, Debrecen földesúrnak, a fivérének „és a debreceni keresztény atyafiaknak”

dedikálja. Nincs értelme tovább felsorolni, mert legfeljebb új nevek, de nem új társadalmi kategóriák kerülnek elő.

A szerzők által feltételezett nem értelmiségi olvasók tehát rendkívül vegyes összetételű csoportot alkotnak; uralkodóktól előkelő urakon és asszonyokon át a városi polgárságig és – Debrecennel – bizonyosan legalább egy mezővárosig terjed a körük. A dedikációkban megnevezett személyek egy része azonban nyilvánvalóan a szellemi elithez tartozik. Sem Izabella királyné, sem Miksa főherceg nem sorolható a magyarországi műveltség átlagához, de az egész csoportból a kifejezetten hazai igényekre jellemző részt lehetetlen megnyugtató módon kiválogatni.

Az összes nyomdatermék adatai alapján tehát csak az derült ki nagy bizonyossággal, hogy a Magyarországon könnyen megszerezhető szellemi műveltséget 1571 előtt első-sorban értelmiségiek vagy velük azonos képzettségű személyek használják. A laikus közönség pedig vegyes társadalmi összetételű, de – a nekik készült anyag alacsony aránya mutatja – nem alkot népes együttest.

Az írott szóval élő műveltség legelső fokozatáról valló népszerű nyomtatványok adatai (4/1.; 5/1. tábla) hasonló képet mutatnak. A korszak nyomdatermésének mindössze 16,6%-a ilyen, a népszerű állomány szerkezete pedig szinte teljesen az egészével. A teológia, a szövegkiadás és a „más tudományok” itt is túlteng. Csupán a szépirodalom aránya jelentősen magasabb: az egész anyagban 6% volt, a népszerű művek között 64%.

Ugyanígy viszonylag alacsony az anyanyelvű munkák részesedése a népszerű anyagban. Messze távol van attól, hogy a holt nyelvekkel szemben az anyanyelvek vezetnének; az arányuk itt az egész anyag tagolódásához képest alig magasabb: anyanyelvű a teljes termés 35%-a, a népszerűből pedig 43% ilyen. Csupán a szépirodalom kategóriájában lényegesen nagyobb a részesedés: az összes szépirodalom fele volt anyanyelvű, a népszerű kiadványoknál a szépirodalomban 64% ilyen.

1529 és 1570 között tehát a szellemi műveltség legalacsonyabb szintje nem különbözik lényegesen az átlagtól. Egyedül a szépirodalomnak van itt nagyobb súlya, mint a felsőbb fokozatokon. Az anyag azonban bonyolultan összetett, hitvitázó iratoktól céhszabályokig terjed – ez az „egyéb” kategóriában a hét nyomtatvány.

A „más tudományok”-at a következő könyvek képviselik: Pauschner Sebestyén egészségügyi tanácsai 1539-ből németül; Honter Rudimenta cosmographicájának egy szép kis népszerű kiadása 1541-ből, latinul; Bomel Tamás magyar történeti vázlata „a hunok első bejöveteletől Pannóniába 1556-ig”, a megjelenés évéig, latinul. A szépirodalom sok alkalmi vers mellett Sztárai Mihály Komédiája a papok házasságáról 1550-ből; Csabai Mátyás Eger védelméről írt tudósító éneke 1555-ből; a Comoedia Balassi Menyhárt árulatasáról 1569-ből; Ilosvai Selymes Péter verses históriája A nagy szent Pál apostolnak életéről 1570-ből. Ez mind magyar, az alkalmi versek latinok.

A szellemi műveltség legelső szintjének közönsége tehát az átlaghoz nagyon hasonló lehet; a többsége értelmiségi. Valószínűleg domi doctus, falusi prédikátorokra és tanítókra kell itt gondolni. A legelső fokozaton azonban a felsőbb szinteknél nagyobb arányban vannak jelen a világi érdeklődésűek, ahogyan az anyanyelveken népszerű szépirodalom viszonylag nagyobb súlya mutatja.

Tulajdonképpen ugyanaz lehet itt a helyzet, mint a szellemi elitnél. Annak a szellemi műveltségét a magyarországi kiadványok adatai nem tárták ugyan fel, de ismerjük

néhányuk könyvtárát.¹¹ A legnagyobb könyvtárjegyzékek alapján is azt lehet megállapítani, hogy az elit nem társadalmi kategóriája, hanem anyagi lehetőségei és képzettsége szerint kíván a kultúra javaiból részesedni. A vállalkozásokon meggazdagodott polgár, Dernschwamm János könyvtára semmivel nem egyhangúbb vagy szegényesebb, mint Batthyány Boldizsáré, az egyik leghatalmasabb főúré, és közöttük a legműveltebb értelmiségi, a császári javadalmazást élvező Zsámboki János könyvanyaga csak a mennyisége szerint valamivel nagyobb, az összetétele azonban nem bonyolultabb.

A műveltség legalsó fokán ugyanezt a képet mutatják a népszerű kiadványok: az értelmiségnek és a világi társadalomnak azonosan képzett és feltehetőleg azonos anyagi színvonalú elemei alkotnak egy közönségcsoportot. A városi polgárság egy része bizonyosan ide tartozik, valamint a mezővárosokból is adódnak tagjai, de semmi nem utal arra, mintha nemesek is ne sorolódhatnának közéjük. Tény azonban, hogy az 1529–1570-es időszakban a társadalom viszonylag alacsonyabb rétegeiből is kerülnek az értelmiség körén kívül állók a szellemi műveltség használói sorába.

Az aranykor: 1571–1600

Az 1571 és 1600 között eltelt periódus adatainál (1/2.; 2/2. tábla) kétféle radikális változás feltűnő: az anyag tematikus szerkezete átalakult, és igen nagy a mennyiségi gyarapodás. Szerkezeti változásnak tekinthető a népszerű kiadványok hatalmas arányú előretörése is (6. tábla). Az előző időszakban az összes kiadvány 17%-a volt népszerű, most majdnem a fele, 45%. A belső, tematikus tagozódás pedig itt még látványosabban alakult át, mint az összes nyomdaterméknel. A változások együttesen a közönség robbanásszerű gyarapodását és átrétegződését tételezik fel.

Az összes kiadott munka az 1571–1600-as periódusban megkétszereződik, és a lényegesen nagyobb mennyiség miatt lehet, hogy bár – a szövegkiadás rovatán kívül – valamennyi kategória nő, az egész anyag elrendeződése megváltozik.

Legfeltűnőbb a kalendáriumok szédítő megszorodása: 3 helyett most 70 van, a gyarapodás 2233%-os, az egész anyagon belül való arányuk pedig 1%-ról 12%-ra ugrott. Valamivel kisebb a szépirodalom növekedése, de még így is tekintélyes: majdnem megtízszereződik, a részesedése pedig 6%-ról 31%-ra nőtt. Végeredményben az elvilágiasodás jellemzi az anyagot: a teológiai munkák száma nőtt ugyan, de az egész anyagon belül csökkent az arányuk, 60%-ról 42%-ra esett le. Úgy is lehetne meghatározni: a világi témák, illetve a teológia művei helyet cseréltek.

Az elvilágiasodást az anyanyelvek erőteljes térhódítása kíséri: megint csak a szövegkiadástól eltekintve, minden rovatban lényegesen, egyesekben meghökkentő méretekben nő az anyanyelvű munkák aránya: a teológiánál majdnem megtízszereződik, a más tudományoknál több mint negyedével lett több, a szépirodalomnál tizenötösörös, a naptáraknál majdnem hússzorosa az anyanyelvű munkák gyarapodása 1571 után.

Ha úgy, mint az előző időszakban, a nem tudományos rovatokban feltüntetett anyagot tekintjük a nem értelmiségi olvasók jelenlétéről való tünetnek, úgy fantasztikus,

¹¹ Magányűjtemények Magyarországon 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája. Szerkesztette Monok István. Szeged, 1981.

1065%-os, tehát tízszeres gyarapodást kell tudomásul venni. A laikus közönség igényei vagy maga a közönség elképesztő arányban nőtt meg 1571 és 1600 között. Az anyanyelvükön tudományos műveket olvasók, lényegesen kisebb mértékben, de ugyancsak többen lettek: a teológiában és a más tudományoknál 1571 előtt 91 anyanyelvű munka volt, utána ez a szám 175-re emelkedett. A növekedés itt 92%-os. A nem holt nyelveken tudományos munkákat olvasók száma vagy az igényeik ezek szerint majdnem megduplázódtak.

Az anyagot is, a közönséget is az elvilágiasodás jellemzi, mégis különös figyelmet érdemel ebben az időszakban a teológia rovata (3. tábla), mert nagyon lényeges jelenségeket mutat. Az előző időszakban felekezetek szerinti bontást nem végeztem, de bizonyos, hogy az 1540-es évek vége óta csak protestáns, illetve keleti ortodox művek jelentek meg Magyarországon, most, 1571 után, csatlakoznak katolikus munkák is; 12,9% lett az arányuk az egész teológiai anyagban. A vezető szerep azonban a protestantizmusnál maradt: 78%-os a részesedése.

A katolicizmus újra feltűnése mellett fontos, hogy az eddig szerepelt három anyanyelv, a magyar, a német és a román mellé most még három csatlakozik. 1571 után jelennek meg Magyarországon az első szlovák, szlávón és horvát könyvek. Egyetlen horvát jogi munkát kivéve valamennyi, éppen úgy, ahogyan az előző korszakban a 7 román, teológiai. A jelenlétükből talán lehet az anyanyelvükön egyházi dolgok iránt érdeklődő laikus magyarok, németek, románok, horvátok, szlovákok és szlovénok létezésére következtetni. Bizonyosan viszont, még akkor is, ha egyszerűen a magasabb képzettség nélküli papok kézikönyveiről van szó, egy tényt mutatnak: 1571 után valamennyi magyarországi nép anyanyelvű szellemi kultúrájának saját termése megindult a szélesebb körű, nyomtatásban való terjesztés útján.

A laikus közönség igényeinek robbanásszerű növekedése mellett a horvát, szlovák és szlovén anyanyelvűek megjelenése az 1571 utáni időszakban a legjellegzetesebb átalakulás. A társadalmi összetétel a dedikációk szerint nem változott. Az értelmiség aránya az elvilágiasodással párhuzamosan nyilvánvalóan csökken, a többiek azonban feltehetőleg most is elsősorban a városokból és egyes mezővárosokból kerülnek ki, mint eddig. Az ajánlások közül az egyik, Sztárai Mihály Athanaziusz püspökről írt verses históriája Debrecen mellett egy másikat is megnevez, Tolnát. Kérdés azonban, hogy a mezővárosi polgár kategóriáját érdemes-e ebben az összefüggésben használni. A népszerű kiadványok elemzése készlet erre a megfontolásra.

Az 1571 és 1600 között kiadott népszerű munkáknál, éppen úgy, mint az átlagban, vagyis az összes nyomdaterméknél, a mennyiségi gyarapodás és az átrétegződés feltűnő (4/2.; 5/2. tábla). A népszerű formában megjelent művek száma majdnem meghatszorozódott, 472%-kal nőtt. Már jeleztem: az előző időszakban az összes munka 17,5%-a volt népszerű mű, most 44,9% az arány (6. tábla). Az egyházi jellegű munkák és a világi kiadványok azonban itt nem egyszerűen helyet cseréltek, hanem a teológia szinte eltűnt: 20%-ra zuhant az aránya 53,19%-ról. Itt van viszont az egész időszakban szinte példa nélküli gyarapodás: az anyanyelvű szépirodalom aránya 1443%-kal nőtt, vagyis majdnem tizenötszörösére emelkedett az előző időszakhoz képest. Akkor 4 szépirodalmi munkát adtak ki népszerű formában, most 143-at.

A holt nyelvek ismerete nélkül is hozzáférhető szellemi kultúra népszerű termékei iránt tehát hallatlanul nagy mértékben megnőtt az igény 1571 után. De ugyanezt

mutatják, csak kisebb arányban, a többi rovat adatai is: az anyanyelvű teológia megkétszereződött; ugyanígy a más tudományok munkái; anyanyelvű és népszerű formában megjelent naptár eddig egyáltalán nem volt, most összesen 50-et adnak ki; az „egyéb” rovatban ugyanígy csak anyanyelvű munka van. Kizárólag a szövegkiadás és a politika mutat eltérést; ezek 1–1 latin nyelvű kiadványa viszont gyakorlatilag elhanyagolható.

Az anyanyelvűség igen nagy arányú, 1059%-os gyarapodásánál feltűnő azonban, hogy ez elsősorban a magyart érinti. Az előző időszakban 12 magyar népszerű munka jelent meg, most 177, a gyarapodás 1375%-os, míg a németeknél a növekedés csupán 375%, vagyis 4 helyett most 19 német nyelvű népszerű munka jelent meg. Majdnem tízszer annyi a magyar anyanyelvű munkák száma, mint a németeké.

A szellemi műveltség legalsó fokán tehát elsősorban a magyarok igényei nőttek meg, legalábbis ez a növekedés tükröződik az itthon kiadott művek adatain. Hangsúlyozandó azonban, hogy ez a tény egyáltalán nem jelent a németeknél feltétlenül stagnálást vagy viszonylagos visszaesést, mert ők a külföldi német könyvpiacot is használják. Egyetlen magyarországi német könyvkereskedő anyagát ismerjük, és ebben parasztkalendáriumtól kezdve népszerű regényekig és drámáig minden műfaj megtalálható.^{1 2} Egyszerűen arról van tehát szó, hogy a német igényeket a magyarországi kiadványok adataival nem lehet megfogni.

A műveltség legalsó fokozatán a magyar igények nem a németekhez képest, hanem saját korábbi viszonyaikkal összehasonlítva nőttek meg. Visszatérve a társadalmi kategóriák problémájához: a magyar anyanyelvű irodalom bizonyosan nem városi polgárok számára készült, mert ők ebben az időszakban, nagyon csekély kivételtől eltekintve, németek. A népszerű kiadványok magyar anyaga, az összes ilyen formában kiadott mű 68%-a tehát a magyarországi társadalom alsóbb rétegeiben élő laikus közönség hatalmas szellemi igényeire utal.

Ezt lehetne a mezővárosi polgársággal azonosítani, ha a magyar nyelvű népszerű nyomtatványok, ezeken belül is a szépirodalom páratlan arányú növekedése nem keltene megfontolásokat. Kérdés, hogy a korábbiakhoz képest hallatlanul nagy bőség nem áradt-e túl a mezővárosokon. A szellemi műveltség legalsó szintjén álló laikus magyar közönségről szólva talán helyesebb a mezővárosi polgár fogalma helyett egyszerűen a jobbágyság legfelső vagy felső rétegét megjelölni. A szellemi műveltség iránti igény leginkább közöttük nőtt meg az 1571–1600-os periódusban.

Végül is azt lehet állítani, hogy a 16. század utolsó három évtizede során a magyarországi közönségben, a szellemi műveltség legalsó szintjén éppen úgy, mint feljebb, az értelmiség kisebbségbe szorult.

A romlás: 1601–1635

Az utolsó periódusban (1/3.; 2/3. tábla) az eddigiekhez képest feltűnő: a gyarapodás és az elvilágiasodás tendenciája megállt. Az összes kiadott munka száma csak 14%-kal nőtt, tehát gyakorlatilag elhanyagolható.

^{1 2} *Kemény Lajos*: Gallén János könyvkereskedő hagyatéka 1583-ból. MKsz 1887. 136–138.

A teológia részesedése viszont változatlan: 42% volt, most is 42%. Ezen belül talán csak az feltűnő, hogy jóllehet ebben az időszakban az ellenreformáció előretörésével szokták a hazai viszonyokat jellemezni, a protestantizmus részesedése a korábnál nagyobb: 78% volt, most 87% (3. tábla). A dolog annyira meghökkentő, hogy ebben a kategóriában a külföldi magyar megjelenéseket is megnéztem. Azokkal együtt az arány: 77% protestáns, 23% katolikus, tehát gyakorlatilag a hazai nyomtatványokéval azonos.

Nagyon lényegesnek látszik viszont: annak ellenére, hogy a keleti ortodoxia híveinek száma a háborúk nyomán beköltözőkkel lényegesen gyarapodott, e felekezet művei teljesen eltűntek. Az első időszakban 11 ortodox munka jelent meg, ezek közül 5 románul, illetve két nyelven, 1571 után 18 volt a számuk, most egyetlenegy sincs. Ugyanígy nyoma veszett a magyarokén és a németekén kívül minden más nép anyanyelvű teológiájának.

A világi jellegű művek anyaga a teológia változatlan részesedése mellett átrétegződött: a szépirodalom és a világi tudományok művei az abszolút számokat tekintve egyharmadukkal csökkentek, az arányuk szerint viszont hallatlanul megkevesbedtek. A világi tudomány részesedése 10% volt, most 4%; a szépirodalom a korábbi 31%-kal szemben 19%-ra esett. A növekedés a naptárak és az „egyéb” kategóriájába került: az előző megkétszereződött, a másik megháromszorozódott. Ez utóbbi munkákat gyakorlatilag az országgyűlési törvények kiadásai jelentik.

Az anyanyelvűség általában emelkedett, 62%-os volt, most az összes munka 83%-a ilyen. Ezt a gyarapodást azonban az anyanyelvű naptárak és a magyar nyelven kiadott erdélyi országgyűlési törvények hozták. A szépirodalomnál viszont a meghökkentő – 29% áll, a korábbi időszak 140 anyanyelvű szépirodalmi műve helyett most mindössze 41 jelent meg, a magyarok is, a németek is az egyharmadukra csökkentek.

A népszerű kiadványoknál (4/3.; 5/3 tábla) a változások egyenesen megdöbbentőek. Az összes munkánál tapasztalható arányuk valamivel nőtt ugyan, előzőleg 45% volt, most 53%, de a számszerű gyarapodásuk, ami az előző két időszak között 472%-os volt, most mindössze 37%. Ezt is elsősorban a törvénykiadások hozták a maguk 3504%-os növekedésével, valamint a politika megugrása és a naptárak számának növekedése. A szépirodalom viszont eddig ezeknek a munkáknak a felét tette ki, most nem egészen egyharmada, 53%-ról 32%-ra csökkent a részesedése. A népszerű teológia mindezzel szemben csaknem változatlan maradt: 53 munka volt, most 49, tehát mindössze 7%-kal csökkent.

Az anyanyelvűséget tekintve is megdöbbentő a változás: a szépirodalomnál 69%-kal csökkent, a korábbi 108 anyanyelven népszerű szépirodalmi munkával szemben most mindössze 33-at adtak ki Magyarországon. Előzőleg 1 volt német, most 3. A „más tudományok” rovatban előzőleg 3 magyar népszerű volt, most egy anyanyelvű sincs, és még a teológiánál is 34%-kal csökkent, 33-ról, 30-ra esett az anyanyelven népszerű teológiai munkák száma. A naptároknál van lényeges gyarapodás: 216%. Ugyanígy a politikában: eddig nem volt népszerű formában kiadott politikai munka, most 5 van; az „egyéb” kategóriában pedig majdnem 100%-os a gyarapodás, megint csak az erdélyi magyar törvények miatt.

Az anyanyelven népszerű munkák között feltűnő a törvények hozta gyarapodás mellett is a magyar stagnálása. 1571 és 1600 között az összes ilyen mű 90%-a volt magyar, most 83%. Csak a jelenség súlyát érzékeltető álljon itt, a már egyszer feltüntetett

arány: az előző két időszak között a magyar népszerű munkák száma majdnem a tizenötszörösére nőtt.

Mindezt a közönség szempontjából vizsgálva kiderül: az igények gyarapodása összességében megállt. Az általános megtorpanás viszonyai között pedig részben a tartalom lényeges átalakulása ment végbe, részben a jobbágyság legfelső rétegeként meghatározott közönség erőteljes hanyatlása és az egész átrendeződése.

A tartalom lényeges átalakulása a német városi polgárság kultúrájára vonatkozik. Mert jóllehet kétségtelenül igaz, hogy ők a külföldi könyvpiacot is használják, egy igényüket bizonyosan magyarországi vállalkozók szolgálják ki. Nem valószínű, hogy alkalmi verseik nagy számban jelentek volna meg külföldön, de ha így volt, csak még nagyobb súlyt kapna az ő ünnepeikre készült alkalmi költemények aránylag óriási tömege. 1571 és 1600 között az összes szépirodalom 22%-a volt alkalmi vers, 1601 után ez az arány 57%-ra ugrott. Tegyük hozzá: ezeknél a néhány leveles nyomtatványoknál a megsemmisülés veszélye igen nagy; feltehetőleg a ma ismerteknél sokkal több jelent meg. A nyelvük túlnyomóan nagy százalékban latin.

Az alkalmi verseknél a számszerű gyarapodás mellett a közönségre utalóan nagyon sajátos változás is megfigyelhető. Eredetileg a társadalom legfelső rétegében használták ezeket; elsősorban dicsőítő versek voltak. Így van Magyarországon is: az első János Zsigmondra jelent meg 1564-ben, majd fejedelmek, királyok, főhercegek hosszú sora kap dicsőítő költeményt. A 17. század elején megjelenik a címzettek között két főúr is, valamint az esztergomi érsek, Pázmány Péter, a műfaj termése azonban mindenképpen a legmagasabb körök igényeit elégíti ki. Hasonló a helyzet a gyászverseknél. Az első megint csak János Zsigmondról szól, a többsége pedig igen magas állású főrangú személyekről.

Meglepő ilyen körülmények között, hogy a rengeteg dicsőített uralkodó és főúr között 1630-ban Lőcsén az irodalom polgári státusú mecénásai is feltűnnek: több prédikátor mellett Kirschner Miklós és Payer András városi mecénátor. És a gyászversekben megénekeltek 14 elhunyt között 1601 előtt négy polgár is van, utána pedig ők kerülnek a gyászversek főszerzői sorában többségbe: lelkészek feleségei, városi bírók, szenátorok, bányavállalkozók, tanárok, nyomdászok, orvosok – egyre- másra írnak polgárokról is gyászverseket. A lakodalmi köszöntő énekek pedig a kezdetektől szinte a polgárok műfaját jelentik. 1571 és 1600 között a 12 ilyen versből 9-et polgárok lakodalmára készítettek, 1601 után a 23 köszöntő fele, 12 hangzott először el polgári esküvőn.

A polgárok számára készített alkalmi versek nagy mennyisége alapján két következtetés is adódik. Minthogy a szóban forgó költemények gyakorlatilag mind latinok, de a polgárok családi ünnepeihez kapcsolódnak, nyilvánvaló: a német városi polgárok igen nagy mértékben megőrizték a műveltségükben a holt nyelv használatát. A magyarországi kultúrában elfoglalt súlyukat tehát az anyanyelvű nyomtatványok egyáltalán nem érzékeltetik. Ahogyan a házi ünnepeken, úgy az élet minden területén élhettek laikus németek a szellemi műveltség latin termékeivel.

Talán még fontosabb következtetés: az eredetileg főúri, sőt uralkodói körökben használt műfaj, az alkalmi versek átvételével a magyarországi német polgárok a társadalom náluk feljebb álló, nemesi rétegre kívánnak hasonlítani. És sikerül is: főurak és polgárok számára egyenesen készülnek alkalmi versek. A lakodalmi köszöntők felét már polgárok kapják, amikor Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságára négy alkalmi versgyűjtemény is megjelenik. Ugyanez a helyzet a gyászverseknél. 1601 után, amikor a

polgáriak többségbe kerültek a megénekelte halottak között, Nádasdy Ferenc, Thurzó Kristóf, Kornis Judit, Bethlen Gábor temetésére is írnak halotti énekeket.

A városi polgárok kultúrája tehát, legalábbis törekvése szerint, nagyon erősen közelít a nemességéhez. Mind a latin bensőséges használata, mind az ünnepi szokások átvétele erre a változásra utal.

A közönség belső átalakulását két egymásnak látszólag ellentmondó tény mutatja, a politika 800%-os gyarapodása 1601 után, illetve a 29%-os csökkenés a szépirodalom rovatában. A két változás azonban nem ellenkezik egymással, mert nem függenek össze. Nem a közönség azonos rétegére vonatkoznak.

A politika a nemesség igényeit, illetve a velük szemben élő várakozásokat jelenti. Az állomány igen színes összetételű, mert ide tartozik Bethlen Gábor Alvinczi Péter által fogalmaztatott röpirata 1619-ből éppen úgy, mint az Eleonóra 1622-i koronázásáról készült beszámoló vagy Pataki Füsüs Jánostól a Királyoknak tüköre 1625-ből és A fejedelmek serkentő órája Prágai András 1628-i fordításában. E művek a nemességben belül is a köznemességre utalnak, azokra, akik a politizálás tömegeit adják. A vezetőknek, főuraknak szóló politikai irodalom ekkor nem született Magyarországon. Mindig a köznemességet kívánja megnyerni, vagy az ő gondolatait fejezi ki.

Ugyancsak a nemesi státusú közönség igényeivel függ össze a munkák egy másik csoportja is, a törvénytövegek és a jogi művek. A táblázatok „egyéb” és „más tudományok” rovaiból kiemelve az 1571–1600-as időszakban 10 a számuk, 1601 után viszont 35. Előkelő helyen áll közöttük természetesen a Tripartitum: 1601 előtt háromszor adták ki – 1 magyar, 1 latin és 1 horvát nyelvű megjelenése volt; 1601 után pedig kétszer látott napvilágot, kétnyelvű, latin–magyar szöveggel. Erre a 17. század elején volt időszakra azonban már nem Werbőczy, hanem az országgyűlések éppen aktuális törvényei jellemzőek: 29 kiadásuk jelent meg.

A kifejezetten nemeseknek szóló művek tehát összesen – a politika, a jog és a törvények szövegei együtt – az 1571–1600-as időszakban 11, a következőben 44 művet jelentenek. Vagyis megnégyszereződtek. Feltűnő ezen belül az anyanyelvűség alakulása: a két időszak között 3-ról 30-ra emelkedett, megtízszereződött. Hasonlóan nagyarányú gyarapodás az 1601–1635 közötti periódus során egyetlen kategóriában sem fordult elő.

A nemesi kultúrához kapcsolódó munkák adatai tehát a köznemesség kulturális előretörését mutatják 1601 után. Ez a térhódítás a köznemességben belül is, minthogy az anyanyelvűség erősen nő, a magasabb műveltség nélküli, csak az anyanyelvén könnyen tájékozódó réteget jelenti. A kifejezetten nemeseknek készült műveken belül az anyanyelvűek magas aránya a közhiedelemmel szemben arra figyelmeztet: az uralkodó osztálynál nem szabad a latin használatát általánosnak tekinteni.

A szépirodalom csökkenése természetesen az egész közönség világi érdeklődésének hanyatlását vagy a világi érdeklődésük számszerű kevesbedését mutatja. Bizonyos bontással azonban a közelebről érintettek köre pontosan is meghatározható. A polgárságot gyakorlatilag nem érinti, mert náluk a latin alkalmi versek tanúsága szerint csak átalakultak, de nem csökkentek a kulturális igények. Erőteljesen vonatkozik viszont a hanyatlás a magyar nyelven olvasókra, közöttük is a népszerű formában kiadott magyar szépirodalom használóira: a magyarul népszerű szépirodalom 1601 után az előző időszakhoz képest 72%-kal zuhant le.

Az 1601 utáni változás a magyar mezővárosi polgárságot, illetve a jobbágytság felső rétegét fosztotta meg a szellemi műveltség hordozóitól. Ebben az időszakban vált a kultúrának ezen a legalsó fokozatán a könyv gyakorlatilag azonossá a kalendáriumokkal: a népszerű anyanyelvi kiadványok közül egyedül ez gyarapszik 1601 után. A magyar nyelven népszerű formában kiadott naptárak száma majdnem megháromszorozódik. A legszélesebb rétegeknek készített kalendáriumok tanulmányozása fog e kultúra tartalmáról pontos felvilágosítást adni.

A Magyarországon kiadott nyomdatermékek adatai végül is nagyon külső ismérvek szerint jellemzik a műveltség viszonyait; a tartalomról csak műfaji meghatározásokat adtak. Elvben ugyanis elképzelhető lenne, hogy még a számszerű csökkenés vagy stagnálás mögött is szellemi gyarapodás rejtezzék. Valóságosan azonban nem így van. A számok mutatta megtorpanással együtt 1601 után a tartalom is beszűkült.

A szellemi horizont zsugorodását a századforduló után legfeltűnőbben, de a számok fényében nem meglepő módon a népszerű szépirodalom mutatja. E műfaj termékeiből az 1571–1600 közötti időszakban a humanista könyvtárak tagolódásának megfelelő anyag népszerű változatát lehetett összeállítani. Voltak klasszikus auktorok, Aesopus, Homérosz, Plutarkhosz, Vergilius magyar versekbe átdolgozva. A szótárakat Ilosvai Selymes Péter „Sokféle neveknek magyarátja” című oktató költeménye képviselte. A történelem verses formában a longobárdoktól „Cranmerus érsek” Angliában közel egykorú történetéig terjedt. A földrajzi témák a távoli világok iránti érdeklődést elégítették ki: Afrikáról, Ázsiáról, a földközi-tengeri kalózkodásról szóltak énekelhető versek. Ezek hallgatói a maguk alacsonyabb műveltségi színvonalának megfelelő eltéréssel, éppen olyan módon lehettek tájékozottak, mint a szellemi elit tagjai. És a népszerű szépirodalomban természettudományos témák nem voltak, de az 1571 után megjelenő sok anyanyelvű naptárral a kor legnagyobb elméit foglalkoztató problémák jutottak el a műveltségnek ebbe a legalsó fokozatába.

1601 után Afrika és a távoli világok eltűnnek a népszerű szépirodalomból, bár jórészt 16. századi szerzők jelennek meg. Az összesen 40 magyar nyelvű szépirodalmi munkából 28, tehát 70% előzőleg már megvolt magyarországi kiadásban. Az anyag tehát akár az előzővel azonos összetételű is lehetne. De nem így van. A népszerű szépirodalomban csak a középkori történelem, a mesék és az ókor maradt meg. Úgy is ki lehetne fejezni, a régiből a reális dolgok nem bukkannak fel. Jellemző például, hogy Ilosvai Selymes Péter három históriáját is kiadják, de a névmagyarázat nem kerül elő.

Az 1601 után írt és ekkor ki is adott munkák erkölcsszabályozó szándékúak, mint Munkácsi János verses bibliai históriája Tóbiás életéről és Decsi Gáspár históriája Dávid király szerelméről; mindkettő a jó házasságra kíván nevelni. A meghökkentő azonban az, hogy az új témák mögül itt is nemesek bukkannak elő. Debreceni Szappanos János 1610-ben megírja az erdélyi előkelők összeesküvését Báthori Gábor ellen – nem valószínű, hogy a főszereplőkről tájékozott, tehát nemesi olvasók körén túl nagyon népszerű lett volna. Petki János, ugyancsak erdélyi hatalmasság, magában a széphistóriája címében fogalmazza meg: „az erdélyi nemes ifjúknak tanulságára”.

Az írott szóval élők szellemi műveltségének legalsó fokán tehát a nagyon erős számszerű hanyatlás mellett a tematikai beszűkülés és ebben a közönségcsoportban is, mint az átlagban, a nemesség magasabb képzettség nélküli elemeinek előretörése jellemző.

A nemességgel szemben csökkentek a jobbágyság legfelső rétegének kulturális lehetőségei. És az ő hatásuk erősödésére vallanak a városi polgárság nemesi szokásokat utánzó allűrjei.

III. A válasz

A gazdaságtörténet állításai nyomán támadt gyanút tehát a régi magyarországi nyomtatványok adatai igazolják. A kultúra menetét követő vonal nagyon hasonlít a gazdasági változások irányához: a századfordulóval a szellemi műveltség állapotaiban hátrányos fordulat következett be.

A felfutás szakasza nagyjából megfelelt az egyetemes európai műveltség 16. századi sajtóságainak.¹³ A háborúk ellenére sem volt semmi késés; nem érkezett ide később, mint az eredeti reformáció színhelyétől távolabbi vidékekre. Angliában ugyancsak az 1520-as évekkel jelzik a hitújítás ottani kezdeteit. Itt volt emellett a humanista hatás: a klasszikus szövegkiadások bősége egyenesen meglepő Magyarországon, ahol ekkor már – a Corvina pusztulása után – nem lehet ókori szövegek kódexeit találni. Nem ismerek hasonló szempontból rögzített arányokat Európa más részeiből, de nem hiszem, hogy az első időszakban volt 24%-os részesedése az összes magyarországi nyomtatványból viszonylag alacsonynak lenne tekinthető. Bizonyosan szabályszerű viszont e kategória háttérbe szorulása a század utolsó harmadában, mert éppen úgy, mint másutt, ahol ez a folyamat lejátszódik, gyarapodást mutatott a „más tudományok” rovata a szövegkiadások visszaesésével párhuzamosan. A szövegkiadás és a nyelvészet együttese 44%-kal csökkent 1571 után, az egyéb tudományok művei viszont 91%-kal gyarapodtak; a világi tudományosság egésze tehát végeredményben jelentősen, 153%-kal nőtt a 16. század során.

Az elvilágiasodás a műveltség egészében ilyen módon ugyancsak szabályos; a teológia hanyatlása a század utolsó évtizedeiben hozzátartozik. Ugyanígy: a holt nyelvek háttérbe szorulása 16. századi általános sajtóság. És jóllehet, megint csak nincs egy-egy ország teljes nyomdatermését felölelő összehasonlítás, az anyanyelvű művek majdnem megháromszorozódása az 1571 és 1600 közötti időszakban nagyon jelentős. A népszerű kiadványok anyanyelvű szépirodalmánál szereplő 1443%-os növekedés pedig egyenesen mehökkentő.

A közönség körének óriási méretű kitágulása van ezek mögött a számok mögött, és a műveltség gyakorlói közé betört laikusok hallatlanul erős megsokasodása. Robbanás-szerű változás ilyen szempontból, ahogyan másutt is, Angliában vagy Franciaországban, a 16. századtól figyelik meg az írott szóval élő kultúra termékeinek szétáradását az értelmiségen kívül álló rétegekbe.¹⁴

A 16. századi műveltség tehát Magyarországon az európaival általában nagyjából párhuzamosan alakult; ugyanolyan természetű változások következtek be itt is, mint más, később a mi fejlődésünket messze elhagyó vidékeken.

¹³ *Klaniczay Tibor*: A magyar irodalom reneszánsz korszaka. In: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, 1961. 7–38.

¹⁴ *Robert Mandrou*: *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*. Paris, 1964.

Bizonyos tények azonban már a 16. században figyelmeztetnek: az alakulás párhuzamos, de már ekkor vannak számokkal is megfogható eltérések. Legjellemzőbb talán a szépirodalomnál a latin megmaradt 59%-os részesedése. És még a népszerű szépirodalomnál is van ilyen: az anyanyelvűség itt óriási arányban nőtt meg, de a népszerű irodalomnak majdnem a fele még mindig latin. Angliában vagy Franciaországban ekkor már gyakorlatilag nem írnak szépirodalmat a holt nyelven. Valószínű, hogy ott az írott szóval élő műveltség a 16. század során a társadalom szélesebb rétegeibe szállt le, mint nálunk.

Jelentős különbséget jelez továbbá: a sok nép hazáját alkotó Magyarországon a magyarokhoz és a németekhez képest a többiek kulturális fejlődése késik. Az övéké mellett csak a román anyanyelv jelent meg az első időszakban, de a teológiánál megállt, a többi anyanyelvet pedig csupán az 1571-gyel bekövetkezett kulturális robbanás hozta felszínre.

Magyarországon ezek szerint a 16. század során az általános európai fejlődéshez nagyon hasonló műveltségen belül egy másik alakulás is elindult, 1571-gyel pedig felerősödött. Ez késve, de szabályosan, a teológiánál kezdve követi az általános hazai kulturális mozgást. Így lett a 16. század három utolsó évtizede valamennyi magyarországi nép számára a szellemi műveltség aranykora.

A századfordulón bekövetkezett változás azonban az aranykort kegyetlenül lezárta.

Európa szerencsésebben továbbfejlődő országaiban a tudományos forradalom eseményei bontakoznak ki¹⁵ akkor, amikor Magyarországon a kulturális gyarapodás megtorpan. A németek szellemi műveltsége nagyjából szinten marad; a magyaroké, elsősorban a kultúra és a társadalom alacsonyabb színvonalán, jelentősen visszaesik, és a polgári elemekkel szemben a nemesség tör előre; a többi nép oly ígéretes 16. századi kezdeményei viszont részben eltűnnek, részben nem folytatódnak.

A Magyarországon megjelent nyomdatermékek adatai végeredményben azt mutatják, hogy az „elkanyarodás” a szellemi műveltség állapotában még előbb vált nyilvánvalóvá, mint a gazdaságnál: a gazdaságtörténet szerint a század derekára vált egyértelművé, a művelődésben 1601-től kétségtelen. Továbbmenve, még egy következtetés adódik. A kultúra nemcsak Európa előnyösebben továbbfejlődő viszonyaihoz képest marad el, de saját 16. századi emelkedő vonalát sem folytatja. Magyarország nemcsak a tudományos forradalomnak nem lesz részese, de egyenesen a stagnálás, bizonyos szempontból pedig a kulturális visszaesés tüneteit hordozza 1601 után.

¹⁵ Alan Smith: *Science and Society in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. London, 1972.

Táblázatok

1. táblázat

A Magyarországon kiadott összes munka
tematikai szerkezete

1/1. 1529–1570

A téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk
teológiai és egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	174	60 %
más tudomá- nyok	70	24 %
politika	22	8 %
szépirodalom	0	0
naptárak	18	6 %
egyéb	3	1 %
az összes	2	0,7%
	289	

1/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk	változás a témához tar- tozó munkák számában
teológia, egyházi célú	255	42 %	+ 47%
szövegkritika, nyelvészet	39	6 %	– 44%
más tudományok	42	10 %	+ 91%
politika	1	0,3%	+
szépirodalom	186	31 %	+ 933%
naptárak	70	12 %	+ 2233%
egyéb	12	2 %	+ 209%
az összes	605		+ 109%

1/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia és egyházi célú	294	42%	+ 15%
szövegkiadás, nyelvészet	32	4%	– 18%
más tudományok	28	5%	– 33%
politika	9	1%	+ 800%
szépirodalom	132	19%	– 29%
naptárak	159	23%	+ 127%
egyéb	38	5%	+ 216%
az összes	692		+ 14%

2. táblázat

*Az összes munka nyelvi tagozódása**

2/1. 1529–1570

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya
teológia, egyházi célú	174	m: 66 n: 11 r: 7	84 48%
más tudományok	22	m: 6 n: 1	7 32%
politika	0		
szépirodalom	10	m: 9	9 90%
naptárak	3	m: 3	3 100%
egyéb	2	n: 1 m: 1	2 100%
az összes	289		103 35%

2/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	aránya	változás az anyanyelvű munkák számában
teológia, egyházi célú	255	m: 135, r: 1, h: 1, szl: 2, n: 20, szlovén: 1	166 65%	+ 96%
más tudományok	42	m: 7, n: 1, h: 1	9 21%	+ 28%
politika	1		0 0	
szépirodalom	186	m: 136 n: 4	140 75%	+ 1455%
naptárak	70	m: 57 n: 1	58 83%	+ 1833%
egyéb	13	m: 1 n: 4	5 38%	+
az összes	605		378 62%	+ 267%

2/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	aránya	változás az anyanyelvű munkák számában
teológia, egyházi célú	294	m: 203, n: 25 szl: 4, h: 2	234 79%	+ 14%
más tudományok	28	m: 11, n: 1	12 43%	+ 33%
politika	9	m: 5	5 55%	+
szépirodalom	132	m: 40, n: 1	41 31%	- 29%
naptárak	158	m: 125, n: 24	149 94%	+ 156%
egyéb	38	m: 31, n: 1	32 92%	+ 590%
az összes	692		573 83%	+ 51%

3. táblázat

A teológiai munkák megoszlása a felekezetek között az összes munkában

	1571–1600			1601–1635		
	katolikus	protestáns	ortodox	katolikus	protestáns	ortodox
holt nyelv	11	67	18	12	48	0
anyanyelv	22	133	4	27	207	
az összes	33	200	22	39	255	
az arányok	13%	78%	9%	13%	87%	

4. táblázat

A népszerű munkák tematikai szerkezete

4/1. 1529–1579

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk
teológiai és egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	25	53%
más tudományok	6	13%
politika	3	6%
szépirodalom	0	
naptárak	0	
egyéb	11	23%
	0	
	2	4%
az összes	47	

4/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia, egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	53	20 %	+ 112%
más tudományok	1	0,3%	- 17%
politika	17	6 %	+ 466%
szépirodalom	1	0,3%	+
naptárak	143	53 %	+ 1200%
egyéb	50	19 %	+
	4	1 %	+ 100%
az összes	269		+ 472%

4/3. 1601–1635

a téma	a témához tartozó munkák száma	az összes népszerű munkához viszonyított arányuk	változás a témához tartozó munkák számában
teológia, egyházi célú szövegkiadás, nyelvészet	49 0	13%	– 6%
más tudományok	12	3%	– 29%
politika	8	2%	+ 700%
szépirodalom	119	32%	– 17%
naptárak	152	41%	+ 204%
egyéb	36	10%	+ 3504%
az összes	369		+ 37%

5. táblázat

A népszerű munkák nyelvi tagozódása

5/1. 1529–1570

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	
teológia, egyházi célú	25	m: 7, n: 3	10	40%
más tudományok	3	n: 1	1	33%
politika	0			
szépirodalom	11	m: 4, n: 3	7	64%
naptárak	0			
egyéb	2	n: 1, m: 1	2	100%
az összes	47		20	43%

5/2. 1571–1600

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	változás az anyanyelvű munkák számában	
teológia, egyházi célú	53	m: 18, szl: 1, n: 14	33	62%	+ 230%
más tudományok	17	m: 3, n: 1	4	23%	+ 200%
politika	1	0	0	0	
szépirodalom	143	m: 107, n: 1	108	75%	+ 1443%
naptárak	50	m: 49, n: 1	50	100%	+
egyéb	4	n: 3	3	75%	+ 50%
az összes	269		197	73%	+ 319%

5/3. 1600–1635

a téma	a témához tartozó munkák	az anyanyelvű munkák száma	az anyanyelvű munkák aránya	változás az anyanyelvű munkák számában	
teológia, egyházi célú	49	m: 22, n: 8	30	53%	– 39%
más tudományok	12	m: 2, n: 1	3	25%	– 25%
politika	8	m: 5	5	62%	+
szépirodalom	119	m: 30, n: 3	33	28%	– 69%
naptárak	152	m: 121, n: 27	148	97%	+ 216%
egyéb	36	m: 32, n: 4	36	100%	+ 3500%
az összes	369		254	69%	+ 79%

6. táblázat

A népszerű munkák aránya az összes munkához viszonyítva

	népszerű	összes	népszerű aránya	változás a népszerű munkák számában
1529–1570	47	289	38%	
1571–1600	269	605	45%	+ 472%
1601–1635	369	692	53%	+ 37%

*rövidítések: h = horvát; m = magyar; n = német;
r = román; szl = szlovák